

O CRKVI SV. KRŠEVANA U ZADRU I KAPELI NJEZINA SVECA ZAŠTITNIKA

Ana Mišković

UDK: 7.033.48Basilica Sv. Krševana(497.581.1Zadar)
Sv. Krševan(450.651)
27-789.2
27-526.7
27-526.2
726

Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest umjetnosti
amiskovi@unizd.hr

<https://doi.org/10.34075/cs.58.1s.4>
Izvorni znanstveni rad
Rad zaprimljen 5/2022

Sažetak

Monumentalna romanička bazilika sv. Krševana u Zadru tro-brodne je podjele od čega je začelje južnoga broda bilo namijenjeno kultu akvilejskoga mučenika sv. Krševana. Tome u prilog govori arhitektonska forma začelja: dvoetažnost i promišljena osvjetljenost samog prostora. Tako je pod razinom svetišta koje je sezalo do drugoga para stupova oblikovana omanja kripta s podužim i užim pristupnim hodnikom do prostorije u kojoj se sve do početka 20. st. nalazila konfesija s ranokršćanskim sarkofagom. Sarkofag je bio vidljiv preko otvora probijenog posred pregradnog zida konfesije te je za pretpostaviti da je imao određenu vezu s kultom akvilejskog mučenika, zadarskog sveca zaštitnika. Povrh konfesije, u dijelu svetišta južnog bočnog broda, nalazio se svečev oltar. Apostolski vizitator Valier svjedoči da se tijelo sveca nalazilo u sklopu oltara, a to potvrđuje i Priuli koji navodi drvenu škrinju, mramorni sarkofag u kojem je smješteno tijelo te kamen-relikviju ex-contactu na kojem je svetac pogubljen. U crkvi se tijekom ranog novog vijeka nalazila i škrinja s narativnim prizorima iz svečeva života. Cijeli je ambijent, odnosno kapela podignuta po južnom boku glavne apside posvećena sv. Krševanu bila osvijetljena jednim manjim prozorom u apsidi i dvama jednostavnim monoforama na južnom brodu čime se i arhitektonski naglašava važnost prostora.

Ključne riječi: Krševan, benediktinci, relikvija, kamen, oltar, sarkofag

Istraživanje hagiografije i kulta sv. Krševana u Zadru odavno je predmet interesa većeg broja povjesničara.¹ Stariji zadarski autori bilježe da su njegovi ostatci preneseni iz akvilejskoga područja u Zadar, iako su datacije prijenosa oprječne. Kasnoantičko datiranje koje pada u godinu 649. prvi spominju modruški biskup Šimun Kožičić Benja (po izgubljenom tzv. *Bonifacijevoj kronici*) i zadarski povjesničar Franjo Grisogono, čije citate donosi C. F. Bianchi.² Mlađe datiranje među prvima navodi Daniele Farlati koji donošenje Krševanovih relikvija pripisuje zaslugama čuvenog zadarskog biskupa Donata prilikom povratka iz Diedenhofena 806. godine.³ Uz njih je sukladno zadarskoj srednjovjekovnoj legendi, zapisanoj u nedavno otkrivenom *Codex Filippi*, stvorena i treća verzija bez kronološkog oslonca, a koja zagovara pronalazak tijela na vangradskoj nekropoli, na mjestu na kojem je u ranom srednjem vijeku podignuta memorija šesterolisna oblika posvećena Krševanu.⁴ U legen-

¹ Navodim samo neke od njih: Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Filozofski fakultet, Zadar, 1981., 335; Vitaliano Brunelli, *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al 1815 compilata sulle fonti*, Istituto veneto di arti grafiche, Venezia, 1913., 206-219; Nada Klaić - Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, *Prošlost Zadra*, sv. II., Matica Hrvatska, Zadar, 1976., 66; Miroslav Granić, O kultu sv. Krševana zadarskog zaštitnika, *1000 godina samostana sv. Krševana u Zadru: prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice Samostana Svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru* (ur. Ivo Petricioli), Narodni list Zadar (1990.), 35-58; Radoslav Katičić, Zadar i Mirmidonci oko moći sv. Krševana, *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split, 1993., 191-201; Mladen Ančić, *Translatio beati Grisogoni martyris* kao povijesno vrelo, *Starohrvatska prosvjeta* 25 (1998.), 127-138; Trpimir Vedriš, *Zadarski hagiografski ciklus. Hagiografska analiza latinskih legendi o sv. Anastaziji i sv. Krševanu* *Doktorska disertacija*, Zagreb, 2009.; Trpimir Vedriš, Nekoliko opažanja o začetcima štovanja sv. Krševana u Dalmaciji u ranome srednjem vijeku, *Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu* (ur. Ivan Basić - M. Rimac), Split, 2014., 197-222; Trpimir Vedriš, *Sancto Grisogono quo gaudet Iadra patrono: The Dedicatory Inscription of St Chrysogonus and the Tradition of Martyr's translatio, Aspice hunc opus mirum. Zbornik povodom sedamdesetog rodendana Nikole Jakšića*, *Festchrift on the occasion of Nikola Jakšić's 70th birthday*, (ur. Ivan Josipović - M. Jurković), Zadar - Zagreb - Motovun, 2020., 339-352.

² Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana*, Tipografia Woditzka, Zadar, 1877., 297, bilj. 2.

³ Daniele Farlati, *Illyricum sacrum. Ecclesia Jadertina cum suffraganeis et ecclesia Zagrabienensis*, tom. V., Venetiis, 1775., 37; Trpimir Vedriš, Nekoliko opažanja o začetcima štovanja sv. Krševana u Dalmaciji u ranome srednjem vijeku, 2014., 202.

⁴ Vitaliano Brunelli, *Storia della città di Zara*, 211; U samoj blizini memorije bila je i crkva sv. Marka koju su, po Petricioliju, podigli Mlečani nakon 1346. Ivo Petricioli, Neki predromanički spomenici Zadra i okolice u svjetlu najnovijih istraživanja,

di stoji da je tijelo po našašću preneseno u crkvu sv. Krševana unutar gradskih zidina. Uza spomenute tradicije, postoji još i četvrta koja govori o tome kako je, nakon određenog razdoblja zamiranja štovanja svečevih ostataka u Zadru, njegovo tijelo iznova pronađeno 1056. u vlastitoj mu crkvi⁵ (sl. 1).

Po Bianchijevim citatima zemni ostatci sv. Krševana i sv. Zoila po dolasku s akvilejskog područja bili su pohranjeni u mramornom sarkofagu i smješteni u crkvi sv. Marije Velike.⁶ Međutim, kada isti pisac opisuje povijest crkve i samostana sv. Krševana, navodi da su svečeve relikvije nakon dolaska iz Akvileje bile pohranjene u crkvu sv. Antuna Opata, koja se po predaji nalazila na tom mjestu tijekom kasne antike, a kojom su upravljali i nastanjivali tzv. *egipatski eremiti*.⁷ Uz to imamo i treću lokaciju njegova počivališta, a ona je po predaji bila na vangradskoj nekropoli.⁸

Međutim, rad se ne će baviti analizom izvora koji bi mogli ukazati na točno vrijeme prijenosa relikvija sv. Krševana, niti o njegovoj hagiografiji jer je o tome već dosta pisano.⁹ S druge strane, rad

Zbornik Instituta za historijske nauke Zadar 2 (1957.), 63-64; Ivo Petricioli, Crkve sv. Krševana i sv. Marka "ad fontem" kod Zadra, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 37* (1995.), 237-248; Pavuša Vežić, Dalmatinski šesterolisti - sličnosti i razlike, *Ars Adriatica 2* (2012.), 41-74; Trpimir Vedriš, Memoria S. Chrysogoni: between the legend of the relic transfer and the ownership of the monastic land, 518, 526-528; Trpimir Vedriš, Ponovno otkriveni srednjovjekovni rukopis Codex Filippi i zadarska redakcija Pasije sv. Anastazije, *Ars Adriatica 6*, (2016.), 61-80; Trpimir Vedriš, *Hagiografija i rani kult sv. Anastazije i sv. Krizogona u Zadru*, 169-194, 239-300.

⁵ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. I., (ur. Marko Kostrenčić - J. Stipišić - M. Šamšalović), Zagreb, 1967., 82. Trpimir Vedriš, Nekoliko opažanja o začetcima štovanja sv. Krševana u Dalmaciji u ranome srednjem vijeku, 202; Trpimir Vedriš, *Sancto Grisogono quo gaudet Iadra patrono: The Dedicatory Inscription of St Chrysogonus and the Tradition of Martyr's translatio, Aspice hunc opus mirum, Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića, Festschrift on the occasion of Nikola Jakšić's 70th birthday* (ur. Ivan Josipović - M. Jurković), Zadar - Zagreb - Motovun, 2020., 339-352, 343-344.

⁶ C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, 397-398.

⁷ C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, 297.

⁸ T. Vedriš, *Hagiografija i rani kult sv. Anastazije i sv. Krizogona u Zadru*, 160.

⁹ Što se tiče prvog smještaja relikvija, ono je svakako bilo na mjestu Krševanova *dies natalis*, a to dokazuje i prakult sveca registriran *ad Aquas Gradatas* odnosno u San Canzian d'Isonzo gdje se u tamošnjoj crkvi sv. Protalazi i sarkofag ranokršćanskih odlika s imenom blaženog Krševana mučenika. T. Vedriš, O podrijetlu i najranijem kultu zadarskog zaštitnika Sv. Krševana, 35-36. Uz to je Nikola Jakšić upozorio na tamošnji prijenos relikvija koji se dogodio s kraja VIII. i početkom X. stoljeća kada su redovnice iz Salta donijele u Cividale (Čedad) relikvije svetih Anastazije, Hione, Agape, Irene, Krševana i Zoila primijetivši pritom da je "istraživačima istočnojadranskih kršćanskih kultova u Hrvatskoj ova

Slika 1. Lik sv. Krševana - redovnika na poklopcu relikvijara košulje sv. Krševana (izvor: Nikola Jakšić, *Zlatarstvo u zadarskoj nadbiskupiji do XX. stoljeća*, 73.).

će imati bliske dodirne točke s Krševanovim relikvijama i njihovim lokacijama. Naime, ono o čemu do sada u mlađoj stručnoj literaturi nije posvećena pažnja jest uži liturgijski prostor u sklopu crkve sv. Krševana posvećen upravo akvilejskom svecu kojeg je zadarski srednjovjekovni puk rado prigrlilo. Prostor kapele koji je arhitektonski naglašen substrukcijom na području južnoga bočnog broda, oltarom u kojem su inkorporirane svečeve relikvije, te specifičnim prozorskim otvorima ukazuje na važnost sadržaja koju je ona posjedovala. Izvori koji su poslužili kao temelj za rekonstrukciju kapele jesu poznate apostolske vizitacije Augustina Valiera iz 1579. i Michaela Priulija iz 1603. te vizitacija zadarskog nadbiskupa Luke Stelle (iz 1617.).¹⁰ U opisima šturi i taksativni, ipak donose bitne elemente koji ocrtavaju cjelokupan liturgijski prostor srednjovjekovne benediktinske crkve pa tako i onaj vezan za Krševana. Jednako

činjenica ostala posve nepoznatom, a neobično je važna jer je riječ o grupi svetaca štovanih u srednjovjekovnom Zadru". Nikola Jakšić, *Odjeci "liutprandske renesanse" na hrvatskoj obali Jadrana*, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, Split, 2015., 114-115, bilj. 35.

¹⁰ Augustin Valier, *Visitatio Apostolica Dalmatiae. Visitatio ecclesiae Jadrensis*. Archivio segreto Vaticano, 1579. (mikrofilm ZM 67b-011 u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu - dostupan na serveru Državnog arhiva u Zadru), f. 44 r. i 44. v.; Michael Priuli, *Visitatio Apostolica Dalmatiae. Visitatio Ecclesiae Jadrensis*. Archivio segreto Vaticano, 1603. (mikrofilm ZM 67b-004 u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu - dostupan na serveru Državnog arhiva u Zadru), f. 654 r. i v., 655 r. i v.; AZDN-16/6, *Visitatio Jadrensi Metropolitanae ab. Lucam Stellam*, 1617., fol. 14.r.

krucijalan jest i dokument bilježnika Guerrinija iz 18. st. koji svjedoči o rekonpoziciji dotrajalog, starog oltara podignutog po Priu-lijevim odrednicama u čast sv. Krševanu pri čemu su nakon više stoljeća na svjetlo dana iskrsnule neke svečeve relikvije: takozvana relikvija *ex-contactu* odnosno kamen na kojem je svetac pogubljen te nekoliko ostataka svečevih (?) kostiju.¹¹ Po rekogniciji oltara odnosno relikvija, biva podignut novi, najmlađi oltar sv. Krševana. Opisi manjih pokretnih predmeta koji su imali obredne veze uz kult sv. Krševana zapisani su u srednjovjekovnom imovniku sv. Krševana, spomenutim apostolskim vizitacijama, ali i dokumentu zadarskog arhiđakona Valeria de Ponte (1603.-1679.)¹² te spisu I. Tanzlighera-Zanottija (1651.-1732.), zadarskog svećenika koji je za nadbiskupa Vicka Zmajevića istraživao kult sv. Zoila iz razloga potvrde njegove autentičnosti.¹³ Radi se o određenim relikvijarima koji su u međuvremenu izgubljeni stoga je njihova evidencija sadržana upravo u dokumentima spomenutih klerika. O drugim elementima koji su bili sastavni dijelovi vertikalne stratigrafije začelja južnog broda crkve sv. Krševana saznajemo iz dnevnika istraživanja konzervatora Ć. M. Ivekovića s početka 20. st.¹⁴ U kontekstu generalnih konzervatorskih radova koji spašavaju crkvu od rušenja, Iveković jasno bilježi prostor pod razinom kapele u dnu južnog broda crkve: hodnik kojim se pristupalo konfesiji sa sarkofagom, a taj je stilskim odlikama datiran u kasnoantičko razdoblje.¹⁵

CRKVA SV. KRŠEVANA

U sagledavanju povijesti nastanka crkve i samostana u nadležnosti benediktinske redovničke zajednice u Zadru, u znanosti je prihvaćena činjenica da se tijekom ranog srednjeg vijeka na područ-

¹¹ DAZd-31, *Bilježnici Zadra*, Antonio Guerrini, 1722.-1746., b. II, svež. 15, fol. 19r-20v.

¹² Vitaliano Brunelli, *Historia Ecclesiae Jadrensis auctore Valerio de Ponte arcidiacono - La storia della chiesa di Zara dell'arcidiacono Valerio Ponte dall'ab. Giambattista Gerolamo Sorini tradotta dalla latina nella lingua volgare*, *Rivista Dalmatica* IV/II (1908.), 226-229.

¹³ HR-AZDN-16/6, O relikviji sv. Zoila, 22. srpnja 1714.

¹⁴ Ćiril Metod Iveković, *Gradjevni dnevnik, br. I, crkva sv. Krševana*, Zadar, 1911., Konzervatorski ured u Zadru, 64. Za uvid u dnevnik istraživanja tadašnjeg glavnog konzervatora za Dalmaciju Ć. M. Ivekovića zahvalna sam upravi Konzervatorskog ureda u Zadru.

¹⁵ Ana Mišković, *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području*, II, Katalog (doktorska disertacija), kat. jed. (48) 3, Zagreb, 2012., 73.

ju nekadašnjeg antičkog emporija, podiže sakralni sklop vjerojatno već tada pod titularom sv. Krševana.¹⁶ Čuvena oporuka zadarskog priora Andrije iz 908. (čija se autentičnost znala dovoditi u pitanje) spominje crkvu i samostan sv. Krševana u narušenom stanju.¹⁷ Na osnovi isprave iz 986. godine koju su sklopili zadarski priori Foscolo i Andrija poznato je da se crkva i stari klaustar povezuju u novu prostornu cjelinu: *Cjelina je time zadobila izgled i funkciju prave opatije* (sl. 2).¹⁸ Crkva i klaustar su sve do toga vremena bili odvojeni gradskom ulicom što nije bilo u skladu s pravilima benediktinskoga reda. U istom se dokumentu ujedno potvrđuje činjenica da se u crkvi čuvalo tijelo sv. Krševana. Po ispravi iz 1036. godine znamo da su građani ustupili vrt sa zgradom pokraj kasnoantičke crkve sv. Tome te su oni inkorporirani u samostanski sklop, dok "darovnica bana S." (Stjepana?) datirana između 1042. i 1044. nanovo potvrđuje da se Krševanovi ostatci nalaze unutar gradskih zidina (da bi se po dokumentu iz 1056. odnosno tradiciji zapisanoj u 17. st. ostatci tijela pronašli podno svečeva oltara, što ili govori u prilog neautentičnosti potonjeg ili bi se zapisani događaj u vidu "otkrića" mogao protumačiti kao smještaj relikvija u novi recipijent).¹⁹ Tijekom 12. st. samostan je temeljito preuređen te je nova crkva posvećena 1175. (sl. 3). Smatra se da je cijela opatija dovršena tijekom 13. st.²⁰ (sl. 4).

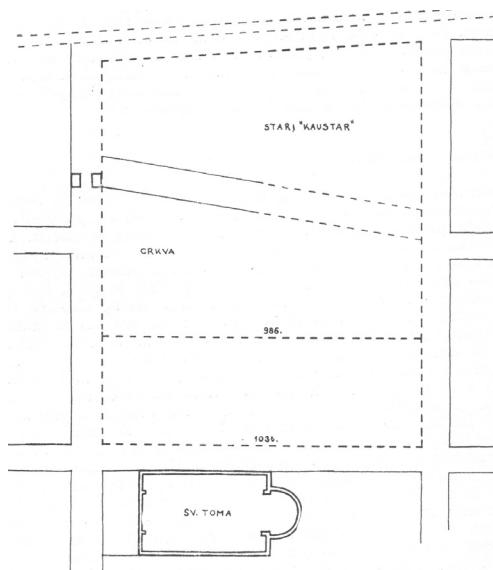
¹⁶ Giuseppe Praga, Lo 'scriptorium' dell'abbazia benedettina di San Grisogono in Zara, *Archivio Storico per la Dalmazia*, 7-8 (1929.-1930.), 543-565.

¹⁷ C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, 297; Stjepan Antoljak, O arhivu samostana Sv. Krševana kroz stoljeća, (Prilog o postanku arhiva Sv. Krševana i prestanku njegova djelovanja rada), *Prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru u povodu 1000. obljetnice samostana svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru* (ur. Ivo Petricioli), Zadar, 1990., 9-19, 10.

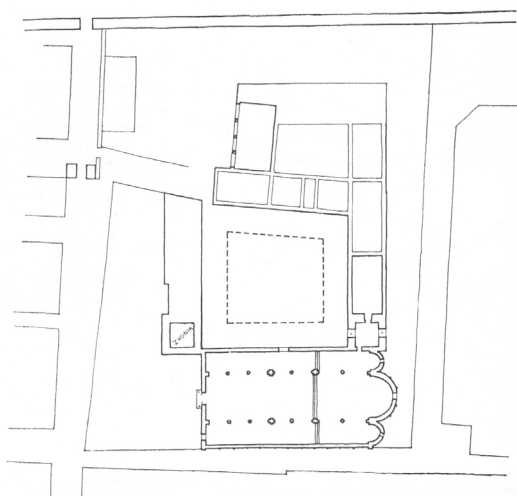
¹⁸ Ivan Mustać, *Cartula traditionis ecclesie Beati Chrysogoni martiris iz 986. godine, Prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru u povodu 1000. obljetnice samostana svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru* (ur. Ivo Petricioli), Zadar, 1990., 21-35; Pavuša Vežić, Opatija Sv. Krševana u Zadru - razvoj prostorne cjeline, *Prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru u povodu 1000. obljetnice samostana svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru* (ur. Ivo Petricioli), Zadar, 1990., 163-178, 167.

¹⁹ Na zamolbu Trazona, opata samostana sv. Krševana, zadarski prior i protospatar Dalmacije Grgur, zadarski biskup Andrija i zadarski građani ustupaju vrt sa zgradom smještenom uz crkvu sv. Tome apostola. DAZd-336, Benediktinski samostan sv. Krševana (Pergamene), 18. 2. 1036. *CODEX DIPLOMATICUS*, I, 76,... *sancti Ghrisogoni cuius sacratissima membra Iadera retinetur*. V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, 212; T. Vedriš, Relikvije sv. Krizogona u Zadru, Podrijetlo i vrijeme dolaska, 159; T. Vedriš, *Sancto Grisogono quo quadet Iadra patrono*, 339-352, 343-344.

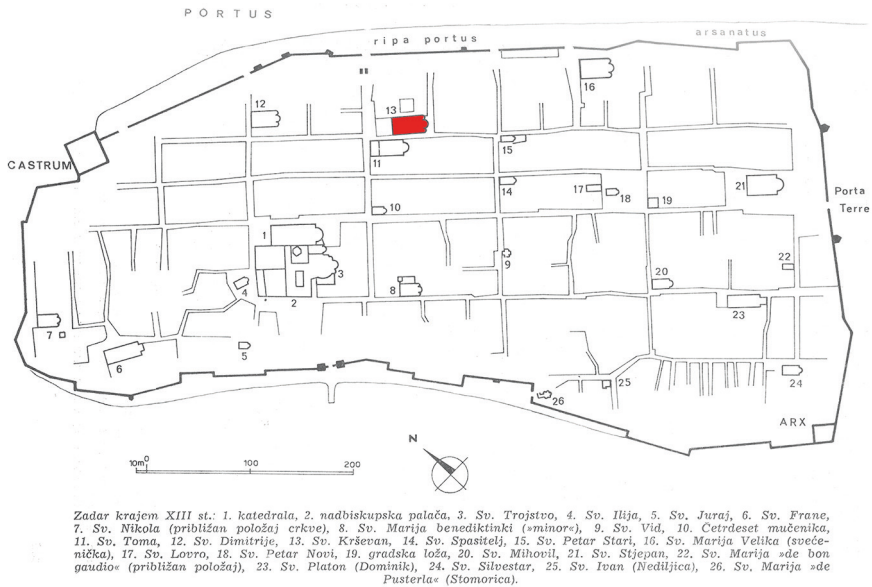
²⁰ P. Vežić, Opatija Sv. Krševana u Zadru - razvoj prostorne cjeline, 169.

Slika 2. Pretpostavljene granice benediktinske opatije u 10. i 11. st. (izvor: Pavuša Vežić, Opatija Sv. Krševana u Zadru – razvoj prostorne cjeline, 168.).

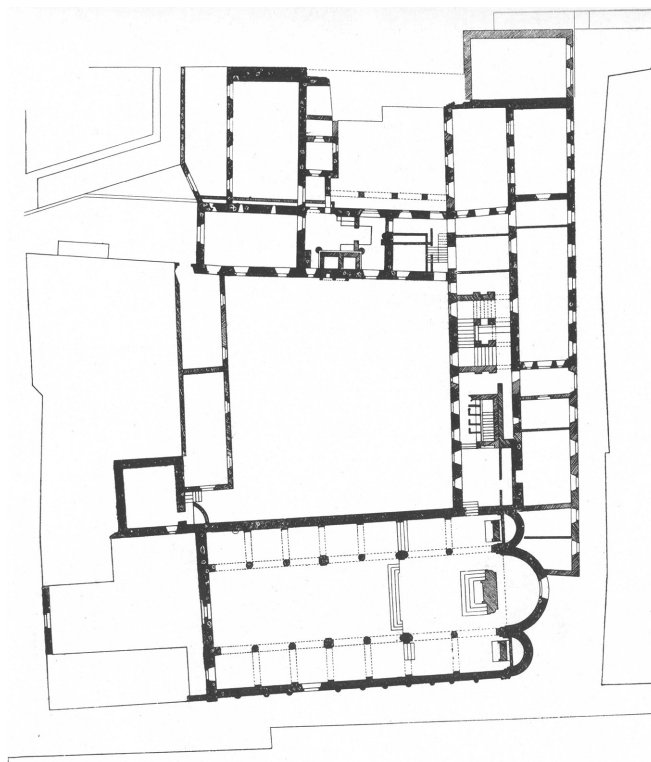
Slika 3. Rekonstrukcija prostorne strukture benediktinske opatije u 12. i 13. st. (izvor: Pavuša Vežić, Opatija Sv. Krševana u Zadru – razvoj prostorne cjeline, 171.).

Slika 4. Plan grada Zadra u 13. st. s označenom crkvom sv. Krševana (izvor: Nada Klaić – I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, 285.).

Razvijeni sakralni kompleks sastojao se od samostanskih prostorija raspoređenih uokolo klaustura na sjevernoj strani sklopa te od monumentalne trobrodne romaničke bazilike na njegovoj južnoj strani. Svetište crkve seže do drugog para stupova gledano od začelja te se proteže kroza sva tri broda. Nivelacija svetišta viša je za nekoliko stuba od razine prednjeg dijela crkve.²¹ Iznad glavnoga broda otvoreno je krovništvo, dok je nad bočnim niskom galerijom uskim otvorima okrenutima prema srednjem brodu. U samom središtu crkve nalaze se četiri pilona (stup sa svežnjem polustupova) na osnovi kojih se pretpostavlja da je izvorni projekt trebao imati kupolu nad središtem. Pročelje, južna strana i glavna apsida imaju slijepe arkade i galerije. U tom razdoblju interijer crkve oslikan je dvama slojevima fresaka od kojih su sačuvani ostatci na začelnom dijelu u apsidama, dok je glavna apsida bila ukrašena mozaikom, uništenim u 19. st. Samostan je uz to što je imao sjajnu srednjovjekovnu prošlost, imao i dugo degradirajuće razdoblje koje je kulminiralo ukinućem i zatvaranjem istog u doba Napoleona odnosno

²¹ P. Vežić, *Opatija Sv. Krševana u Zadru - razvoj prostorne cjeline*, 170.

Slika 5. Prostorna struktura crkve i samostana s početka 19. st. (prema: Ćiril Metod Iveković, *Gradjevni dnevnik*, 20.).

devastacijom u doba Drugoga svjetskog rata i u vrijeme poraća (sl. 5). Što se tiče artefakata iz bogate zbirke samostana, oni su također sukladno desakralizaciji završili na više lokacija.²²

²² Nedavno su se dva artefakta porijeklom iz sv. Krševana kao dijelovi opreme srednjovjekovnih oltara crkve pronašla u dva europska muzeja. Jedan od njih je gotički poliptih kojeg je E. Hilje prepoznao u muzeju Puškin, a kojeg je po narudžbi obitelji Milković za njihovu kapelu posvećenu sv. Ani napravio Vittore Crivelli (Emil Hilje, *Nepoznati dokument o radu Vittorea Crivellija u Zadru, Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 32 (2008.), 39-48.). Drugi je vezeni antependij s Bogorodicom u središtu te sv. Benediktom i Krševanom sa strana, uz kojih su u četverolinsnim medaljonima sv. Grgur i sv. Donat, a u središtu bočnih bordura sv. Katarina Aleksandrijska i vjerojatno sv. Margareta. Antependij se danas nalazi u Muzeju primijenjenih umjetnosti u Budimpešti, a njega S. Banić datira u 1360.-godine i pripisuje venecijanskoj tkalačkoj radionici. Silvija Banić, *Zadarski gotički antependij u Budimpešti, Ars Adriatica*, 4 (2014.), 75-94.

RELIKVIJE SV. KRŠEVANA U ZADRU

Zadarski su kroničari sve do 19. st. bili uvjereni da se tijelo sv. Krševana doista čuva u njegovoj crkvi, i to je nešto što u sagledavanju povijesti svećevih relikvija (makar onih u Zadru) nipošto ne treba zanemariti.²³ Najraniji izvori su iz ranosrednjovjekovnoga razdoblja koji u kontekstu opisa ili izdanih dozvola spominju ostatke sv. Krševana: na prvom mjestu se radi o spomenutoj pergameni, dokumentu priprora Foscola i Andrije o obnovi crkve i samostana po montekasinskim pravilima. Nekoliko desetljeća kasnije u poznatom dokumentu cara Konstantina Porfirogeneta (945.-959.) *De administrando imperio* (spis sastavljen između 948.-952.), napravljenom na osnovi informacija koje su iz Zadra stigle do cara, stoji bilješka da "u istome gradu leži [...] sv. Krševan, redovnik i mučenik, i njegov sveti lanac (*ἡ ἁγία ἄλυσις*)".²⁴ Citat se vjerojatno odnosi na lanac kojim je svetac bio zavezan prilikom mučenja, dok zadarska, dakle, pergamenena spominje svećevo tijelo u samoj crkvi.²⁵ Međutim, ista relikvija spomenuta je i u Sansovinom djelu o venecijanskim crkvama, konkretno u poglavlju o crkvi Sv. Gervazija i Protazija koja navodno u kriпти čuva tijelo sv. Krševana doneseno iz Zadra!²⁶ Po V. Brunelliju se to otuđenje zbilo uoči križarske opsade Zadra 1202. godine.²⁷

Unatoč tome, nalazilo se svećevo tijelo ili ne u Veneciji, benediktinska opatija u Zadru je tijekom romaničkog i ranogotičkog razdoblja sigurno zadobila veći broj relikvijara od plemenitih metala u kojima su bili pohranjeni dijelovi njegova tijela ili oprema (košulja, mač). Ti su, pak, relikvijari također bili translocirani iz benediktinskog samostana u zadarsku katedralu o čemu svjedoči inventar stolne crkve kojeg je 15. siječnja 1427. sastavio gradski knez Alessandro Zorzi. Vjerojatno se njihov prijenos dogodio prilikom uspo-

²³ C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, 291.

²⁴ Konstantin VII. Porfirogenet, *De administrando imperio*, *Corpus scriptorum historiae byzantinae*, vol. III, 1811., 29, 139; V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, 220, bilj. 25; T. Vedriš, *Memoria S. Chrysogoni: between the legend of the relic transfer and the ownership of the monastic land*, 514, bilj. 13.

²⁵ Konstantin VII. Porfirogenet, *De administrando imperio*, 1811., 29, 139, ... *item S. Chrysogonus monachus et martyr cuius et sacra catena illa asservatur*. Vitaliano Brunelli, *Storia della città di Zara*, 220., bilj. 25. *CODEX DIPLOMATICUS*, I, 46. ... *idcirco ecclesiam beati Chrysogoni martyris, que sita est infra muros civitatis, ubi et sacratissimum eius corpus requiescit...* T. Vedriš, *Relikvije sv. Krizogona u Zadru, Podrijetlo i vrijeme dolaska*, 159.

²⁶ Francesco Sansovino, *Venezia, città nobilissima, et singolare, Appresso Iacomo Sansovino*, Venezia, 1581., 89.

²⁷ Vitaliano Brunelli, *Storia della città di Zara*, 213.

stave mletačke vlasti u Zadru 1409.²⁸ Sasvim je, dakle, nepobitno da su relikvijari iz benediktinske opatije svoj konačni smještaj do današnjih dana zadobili u zadarskoj katedrali, odnosno kao izložbeni artefakti u postavu Stalne izložbe crkvene umjetnosti u Zadru. U tom najstarijem zasada poznatom inventaru zadarske katedralne riznice spominje se nekoliko pozlaćenih i jedan zlatni relikvijar sv. Krševana. Štoviše, na prvom mjestu naveden je relikvijar glave sveca, od pozlaćenog srebra u obliku škrinjice kojeg je, po legendi, na prijelazu iz 15. u 16. st. jedan redovnik odnio u Kotor.²⁹ Dalje u Zorzijevom inventaru slijede relikvijari dviju ruka, od kojih je jednu i to zlatnu nadbiskup Mate Karaman 1780. prodao za potrebe restauriranja crkve (a ta je imala poznati natpis kralja Kolomana i na njoj su se vršile prisege),³⁰ dok je druga srebrna i pozlačena, do danas sačuvana.³¹ Sljedeći relikvijar je škrinjica u kojoj, kažu, *trebale bi biti* neke relikvije i košulja sv. Krševana s emajliranim pločicama zadarskih svetaca zaštitnika, zadužbina zadarskih plemića pučana iz 1326. (sl. 6).³² Na kraju su navedena dva pozlačena stopala akvilejskog sveca mučenika.³³ Uza sve spomenuto sačuvan je i

²⁸ Ivo Petricioli, Najstariji inventar riznice zadarske katedrale, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26 (1986.-1987.), 157-166, 157-158, 164.

²⁹ V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, 214; I. Petricioli, Najstariji inventar riznice zadarske katedrale, 158; Nikola Jakšić, Zlatarstvo u zadarskoj nadbiskupiji do XX. stoljeća, *Zlatarstvo. Umjetnička baština zadarske nadbiskupije* (ur. Nikola Jakšić), Zadar, 2004., 7. Međutim, preciznije je navesti da se relikvijar glave ne spominje u inventaru riznice katedrale sastavljenom 1. studenog 1641. od strane četiri gradska savjetnika, dok se u popisu apostolskog vizitatora Valiera iz 1579. relikvijar glave ipak navodi. Stoga se njegovo otuđenje ili nestanak dogodio očito negdje u razdoblju od 1579. do 1641. Augustin Valier, *Visitatio Apostolica*, f. 36. r. U Kotoru se u doba Brunellija doista nalazi relikvijar glave, ali kako kaže isti pisac taj rad ne pripada 15. st. (?). Smatra da je redovnik-lopov možda prodao srebrni relikvijar i tamo ostavio sadržaj koji je i danas izložen u tamošnjoj riznici. V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, 220, bilj. 28.

³⁰ Marijana Kovačević, *Umjetnička obrada plemenitih materijala u 14. st. u Zadru. Doktorska disertacija*, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2010., 1337, bilj. 128.

³¹ Na osnovi Bianchijeva opisa i na temelju kasnijih inventara poznato je da je relikvijar prve ruke bio od suhoga zlata, ukrašen filigranom, dragim kamenjem i emajliranim likovima. Na podnožju je bio natpis *Rex Colomanne hic Rector Amandeviae, hoc bene fecisti, retribuisti tibi quod voluisti*. C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, 149; I. Petricioli, Najstariji inventar riznice zadarske katedrale, 159.

³² N. Jakšić, Zlatarstvo u zadarskoj nadbiskupiji do XX. stoljeća, 72-75.

³³ Iako se danas doista čuvaju dva stopala jedan od njih jest iz Zorzijevog inventara s obzirom da je kasnogotički proizvod, dok je drugi nešto mlađi, iz 1496., naknadno pripisan inventaru kada su uništene tri srebrne krune (također navedene u inventaru) da bi se od njih načinila stopala sveca i *tabla* nekog oltara. I.

Slika 6. Relikvijar košulje sv. Krševana (izvor: Nikola Jakšić, Zlatarstvo u zadarskoj nadbiskupiji do XX. stoljeća, 73.).

relikvijar za dršku svečeva mača. O lancu kojeg je spomenuo Konstantin Porfirogenet u inventaru katedralne riznice nema spomena.

Primjetna je antropomorfnost relikvijara koji, gledajući ih u cjelini, daju kompletnu predodžbu svečeva tijela počevši od glave preko košulje i ruku kao dijelova trupa (i to, izgleda cijelih ruku što bi značio termin *brachium*, iako se radi o relikvijarima u formi podlaktica)³⁴ te do nogu točnije stopala. N. Jakšić smatra da se na taj način svetac u vidu zlatnih moćnika konkretno uprizoravao, manifestirao na samom oltaru.

Da su se gore spomenute relikvije sv. Krševana doista u 15. st. nalazile u katedrali potvrđuje i imovnik samostana sv. Krševana iz 27. ožujka 1449. koji ne navodi niti jednu relikviju, a time ni relikviju titulara crkve.³⁵ No, iako se ne navodi u imovniku (jer nije bio od plemenita materijala), u crkvi se sigurno čuvala relikvija *ex contactu* ili po dodiru - radi se o kamenu inkorporiranom u menzu

Petricioli, Najstariji inventar riznice zadarske katedrale, 159; N. Jakšić, Zlatarstvo u zadarskoj nadbiskupiji do XX. stoljeća, 165-166.

³⁴ M. Kovačević, *Umjetnička obrada plemenitih materijala u 14. st. u Zadru*, 705.

³⁵ Prvotna *libertatem communalem* prekinuta je 1447. godine prelaskom samostana u komendu. Josip Kolanović, Liturgijski kodeksi svetokrševanskog opata Deodata Veniera, *Radovi Zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 29-30 (1983.), 57-84, 78-84.

svečeva oltara na kojem je po uvjerenju početkom 4. st. Krševanu bila odrubljena glava.³⁶ O tome uskoro više u tekstu.

Premda su autori koji su se bavili zadarskim relikvijarima, a napose Krševanovim, bili uvjerenja da se samo u riznici katedrale nalaze svečeve relikvije, valja naglasiti da je ipak u narednim stoljećima opatija pribavila neke nove relikvijare i to od plemenitih materijala. Gdje su one u međuvremenu završile, nije poznato, no lako moguće da su otuđene ili, pak, uništene u vrijeme habsburške opsade Zadra (1813.-1814.) kada su, kako navodi G. Oštrić u vodiču po zadarskim muzejima i zbirkama riznice "...opsjednuti Francuzi u stisci prekovali velik broj srebrnih predmeta crkvenih riznica u novac za plaćanje vojnika".³⁷ Nije, naravno, poznato o kakvim se predmetima radilo. No, u apostolskim vizitacijama crkve sv. Krševana zapisani su relikvijari u kojima su bili pohranjeni ostatci sv. Krševana, dok zadarski ranonovovjekovni autori bilježe predmet *arku* ili raku, vjerojatno škrinju kojoj u trenutnim okolnostima nije poznata povijest nastanka, ali i nestanka. Kao što će biti razvidno dalje u analizi, ona je usko vezana uz oltar sv. Krševana i njegov sarkofag koji su se nalazili u sklopu svečeva oltara.

OPISI CRKVE I OLTARA SV. KRŠEVANA U VIZITACIJAMA

Prvi sadržajni opis crkve (sl. 7) zapisuje apostolski poslanik Augustin Valier 1579. u svojoj vizitaciji crkve sv. Krševana.³⁸ Već na početku kaže da je u samostanu bilo dvanaest redovnika po, kako kaže starom zadarskom običaju, međutim 1506. ih je uz opata bilo devet, a 1602. samo četiri.³⁹ Kako je za temu rada presudna kapela odnosno oltar sv. Krševana, evo što o njemu zapisuje:

*Altare sancti Grisogoni continet corpus ipsius sancti in arca, quae est loco mensae altaris, et habet iconam honorificam sancti Grisogoni, unam tobaleam laceram, duo candelabra ferrea, scabellum pro missali, et pallium ex corio inaurato.*⁴⁰

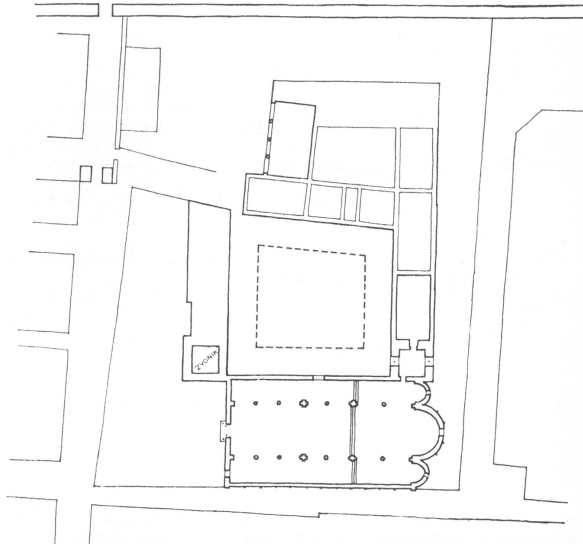
³⁶ *Bilježnici Zadra*, Antonio Guerrini, 1722-1746, b. II, svež. 15, fol. 19v-20.; Zdenko Dundović, O obnovi kulta sv. Zoila u Zadru u XVIII. stoljeću, *Bogoslovska smotra*, 88 (2018.), 1011-1034, 1021, bilj. 66.

³⁷ Grga Oštrić, *Zadarske riznice, Muzeji i zbirke Zadra*, (ur. Mate Suić), Narodni muzej, Zadar, 1954., 108; M. Kovačević *Umjetnička obrada plemenitih materijala u 14. st. u Zadru*, 699.

³⁸ A. Valier, *Visitatio Apostolica*, f. 44r.

³⁹ Opat u to doba bio je Michael Fabianus. Godine 1729. u samostanu je prior i dva redovnika, a 1807. samo jedan redovnik. Giuseppe Praga, *Lo 'scriptorium' dell'abbazia benedettina di San Grisogono in Zara*, 21.

⁴⁰ A. Valier, *Visitatio Apostolica*, f. 44r.

Slika 7. Prostorna struktura opatije u 15. i 16. st. (izvor: Pavuša Vežić, *Opatija Sv. Krševana u Zadru – razvoj prostorne cjeline*, 174.).

Po citatu se jasno uočava da oltar svetog Krševana u sebi sadrži njegovo tijelo položeno u raki koja je ujedno menza oltara, povrh čega je slika u čast sv. Krševana. Valier ne donosi preciznije podatke od čega je bio napravljen oltar i o kakvoj raki se radi, no apostolski vizitator koji je crkvu pohodio nakon njega u tome će nam više pomoći.

Prije toga, osvrnut ćemo se na raspored ostalih oltara u crkvi. Valier prvo navodi da se samo svetohranište nalazilo povrh glavnog oltara u srebrnom kaležu prekrivenim svilenom tkaninom te postavljeno u drvenom tabernakulu. Glavni oltar imao je oslikanu palu (prizor ne navodi), četiri anđela od pozlaćena drva, dva svijećnjaka te antependij od crvene (svilene?) tkanine (*pallium ex panno rubeo*). Nakon glavnog oltara navodi redom oltare s desne strane gledano s pozicije svećenika, počevši od traveja najbližeg svetištu. Tako je u sjevernom bočnom brodu bilo pet oltara posvećenih sv. Mariji, sv. Benediktu, Uzvišenju sv. Križa, sv. Jakovu i sv. Trojstvu. Potom slijede oltari slijeva, odnosno u južnom bočnom brodu: sv. Ivana Krstitelja, Uznesenja Marijinog, sv. Antuna, sv. Marka i sv. Andrije. Gotovo svi oltari imali su antependije koji su im pokrivali stipeše, i to u raznolikim materijalima odnosno bojama. Redoslijed oltara u južnom bočnom brodu donesen je od prvog traveja gledano

od ulaza prema začelju, što potvrđuje i mlađi opis nadbiskupa Luke Stelle. Oltar sv. Krševana po Valieru je posljednji u popisu oltara, a nalazio se na samom začelju južnog bočnog broda.

Valier, međutim, nakon opisa oltara sv. Krševana navodi inventar relikvijara i namještaja, opreme spomenute crkve u što pripada srebrni relikvijar za glavu sv. Krševana, relikvijari ruke (zlatni i srebrni), srebrna škrinjica s ostalim svečevim relikvijama i pozlaćeni srebrni relikvijari nogu.⁴¹ U istom popisu nalaze se i pluvijal od damasta i zlatom izvezenim likovima.⁴² Vizitator navodi i dvije zastave, od kojih je jedna "od pozlaćene crvene svile" s likom sv. Krševana, koja se pronosila na svečev blagdan po gradu u svečanoj procesiji.⁴³ Ta zastava navodi se već u imovniku sv. Krševana iz 1449.⁴⁴

⁴¹ *Caput sancti Grisogoni in arcu argentea, Brachia dicti sancti, alterum cum theca aurea Pannonici operis, alterum in theca argentea. Arcula tecta argento cum aliquibus reliquiis dicti sancti. Pedes dicti sancti in thecis argenteis inauratis* Od relikvijara ruku iz Valierova inventara pažnju privlači ona prva za koju vizitator kaže da je zlatna i djelo nekog majstora Panonicusa (?). Primjetno je da su u Valierovom inventaru dva relikvijara nazvana *arcuom*, jedan je bio spremnik za glavu, a drugi za više manjih ostataka. Potom su spomenuti: *calix magnus cum sua patena ex argento inaurata, calicos duodecim argenteis, ... maior, inaurati, et suis patenis; Pastorale argentum inaurato; mitra ornata margaritas et gemmis; crux magna ex argento inaurata et ...; alia minor ex argento inaurata*. A. Valier, *Visitatio Apostolica*, f. 44r.

⁴² Prilikom ovog opisa možemo se opet prisjetiti antependija koji se danas nalazi u Muzeju primijenjenih umjetnosti u Budimpešti jer S. Banić pretpostavlja da se u Valierovo doba on čuvao negdje *drugdje unutar samostana*, a da je izvorno bio dio opreme oltara sv. Krševana jer se taj s pravom posebno častio. Kako je vidljivo, Valier na njemu zatiče antependij od pozlaćene kože. Antependij sa zlatom izvezenim likovima spominje se u imovniku sv. Krševana iz 1449. godine, i to rekla bih na visokom mjestu, nakon liturgijske opreme (križeva, svijećnjaka), drvenih pozlaćenih kipova i tepiha koji se za svečanosti postavljao pred oltar. Nakon njega navedeni su i ostali što govori o važnosti ovog predmeta uz njega stoji i izraz *vetus*. Međutim, stotinjak godina nakon imovnika, antependij se više ne spominje, ali moguće je da se on ipak povremeno postavljao na oltar sv. Krševana, recimo na njegov blagdan, i to ukoliko mu je to doista bilo izvorno mjesto. Pritom ne treba odbaciti ni mogućnost da je možda bio dio opreme glavnog oltara na kojem Valier navodi upravo antependij od crvene svile, a ukazano je da je u imovniku iz 15. st. sam antependij zapisan odmah nakon tepiha koji se postavljao na glavni oltar. Da je antependij bio i dalje brižno čuvan govori restauracija izvorne podloge što S. Banić ispravno ističe. S. Banić, *Zadarski gotički antependij u Budimpešti*, 88.

⁴³ A. Valier, *Visitatio Apostolica*, f. 44v. *Vexillum et stendardo rubeo in aureatum cum effigie Sancti Grisogonus et (...) quo din anno in sacris pompi per urbem gestatum*. Silvija Banić, *Zadarski gotički antependij u Budimpešti*, 88. Autorica smatra da je lik sv. Krševana na barjaku bio naslikan zlatnom bojom na svili, 93-94, bilj. 47.

⁴⁴ *Item unum vexillum mangnum de bocasino cum Sancto Grisogono desuper picto cum floribus aureis cum uno linteamine lacerato*. J. Kolanović (bilj. 39), 80.

No, gore izneseni podatci važni su za sagledavanje povijesti relikvija vezanih za zadarsku benediktinsku opatiju jer se do nedavno smatralo da ista ne posjeduje niti jedan relikvijar posvećen svom svecu zaštitniku. Da se podsjetimo, inventar zadarske katedrale iz 1427. navodi više svečevih relikvija i to popis počinje upravo s njima (jer se radi o popisu od hijerarhijske važnosti što bi značilo da je Krševanov "status" prednjačio u odnosu na status zaštitnice prvostolnice). Konačno, imovnik samostana sv. Krševana iz 1449. ne navodi niti jedan relikvijar koji bi imao veze s tim svecem, stoga je popis relikvija kojeg donosi Valier važan s perspektive povijesti ne samo Krševanovih nego i zadarskih relikvijara jer su se u istoj sredini, u katedrali i u sv. Krševana istovremeno zatekli duplicirani relikvijari: dvije glave, četiri ruke, četiri stopala i dvije škrinje s manjim ostacima tijela i opreme, dakle istovjetni antropomorfni relikvijari i to po istovjetnom slijedu. Predočeno navođenje relikvijara navodi nas na pomisao da se radi o potpuno istim relikvijarima. No, u nedostatku čvršćih argumentacija takvu mogućnost zasada opovrgava sljedeća činjenica: povrh popisa relikvija u crkvi sv. Krševana Valier jednostavno spominje *Inventarium reliquiarum et suppellectilis dictae ecclesiae*, kao što na sličan način započinje i popis inventara crkve sv. Stošije: *Inventarium reliquarium sanctuarii antescrpti*. Vrlo je vjerojatno stoga da se radi o dvije zasebne skupine relikvijara, samo što je skupina iz katedrale danas sačuvana, a druga je netragom nestala.

Sljedeći podatci o izgledu crkve nalaze se u vizitaciji M. Priulija iz 1603.⁴⁵ U navođenju oltara on donosi nešto drugačiji redoslijed: za glavni oltar tako kaže da je posvećen sv. Nikoli. Posveta spomenutom svecu nije neobična jer se na oltarnoj pali koju je naručio Nikola Mihovilov suknar nalazio upravo njegov svetac zaštitnik.⁴⁶ S desne strane glavnog oltara nalazio se manji oltar na kojem se čuva svetohranište. Dakle, taj se izgleda nalazio u dnu sjevernog bočnog broda, s desne strane glavnog oltara gledano s pozicije svećenika. Drugi oltar od glavnog oltara kojeg navodi Priuli jest oltar

⁴⁵ Michael Priuli, *Visitatio Apostolica Dalmatiae. Visitatio Ecclesiae Jadrensis*. Archivio segreto Vaticano, 1603. (mikrofilm ZM 67b-004 u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu – dostupan na serveru Državnog arhiva u Zadru), f. 654 r. i v., 655 r. i v.

⁴⁶ Emil Hilje, *Gotičko slikarstvo u Zadru*, Zagreb, 1999., 164, bilj. na str. 193. Dana 25. travnja 1383. trgovac tkaninama Nikola Mihovilov određuje u svojoj oporuci da se za glavni oltar crkve sv. Krševana izradi poliptih s likom Bogorodice s djetetom u centru i više svetačkih likova sa strana, te likom oporučitelja kod Bogorodičinih nogu. No, tek po oporuci iz 1400. znamo da je naručitelj izradu slike povjerio Menegelu Ivanovom de Canali. (bilj. 16-18).

posvećen sv. Krševanu. Priuli ga navodi odmah nakon manjeg oltara sa svetohraništem, ali prije nabiranja ostalih kao što ih donosi Valier. Priulijev način nabiranja time se razlikuje od Valierovog jer navodi oltare po važnosti i po lokaciji unutar prezbiterija. No, daljnji redosljed je istovjetan kod obojice: kod Priulija se tako u sjevernom bočnom brodu nalaze redom oltar Presvete Djevice (ali sada su ujedno tom oltaru pridodani titulari sv. Jeronima i sv. Katarine), sv. Benedikta, te neki prijenosni oltarić za kojeg vizitator nalaže da se makne i umjesto njega postavi *confessionarium*. Potom navodi oltar Uznesenja sv. Križa, sv. Jakova i konačno Presvetoga Trojstva. S lijeve strane, odnosno u južnom bočnom brodu su oltari sv. Ivana Krstitelja, Uznesenja Marijinog, oltar sv. Antuna, sv. Marka i sv. Andrije.

Konačno, evo što Priuli kaže o oltaru sv. Krševana:

Visitavit altare Sancti Grisogoni quod est ligneum et subtus adest petra supra quam aiunt fuisse et celebrari Sanctum Grisogonum; prohibuit in eo celebrari, et ordinavit lapidem ipsum cum capsula lignea amoveri, et super altariolum situm reponi uersa crata uersus populum pro deuotione populi et scabellum deponi celebrarique supra capsam marmoream altaris in qua aiunt stetit corpus sancti Grisogoni cum altare portatili decenti ad mensuram; ordinavit etiam cratem et candelabra cum tribus tobaleis, et non celebrari donec predicta exequantur.⁴⁷

Priuli, dakle, navodi da je oltar sv. Krševana bio drven, a pod njim se nalazio kamen na kojem se proslavio sv. Krševan što upućuje na kamen na kojem je smaknut. Potom zabranjuje da se na njemu vrši obred i odlučuje da se makne skupa s drvenom škrinjom, te da se na uloženi oltarić umetne rešetka okrenuta vjernicima. Vizitator određuje i da se skine oltarna stuba te da se obred vrši na mramornom (ili kamenom?) sarkofagu u kojem se čuva tijelo sv. Krševana s prijenosnim oltarićem (možda samo u vidu ploče ili menze, ali prikladne za bogoslužje). Uokolo toga određuje da se napravi ograda te da se svijećnjaci i tri stolnjaka postave na novo

⁴⁷ (Apostolski vizitator) pohodio je drveni oltar sv. Krševana, ispod kojega je kamen na kojemu se, kako kažu, slavio i slavi sv. Krševan. Zabranio je na njemu slaviti misu te naredio neka se taj kamen s drvenom škrinjom ukloni, a na uloženi oltarić (altariolum situm) neka se postavi rešetka okrenuta prema narodu radi štovanja, a oltarska stepenica (scabellum) skine te da se misa slavi na mramornoj oltarskoj raki u kojoj je, prema kazivanju, stajalo tijelo sv. Krševana, s doličnim prijenosnim oltarskim kamenom propisane veličine; naredio je također oltarsku ogradu i svijećnjake s tri oltarska pokrivača te zabranio slavljenje mise dok se navedeno ne izvrši Zahvaljujem Zdenku Dundoviću i Slavku Kovačiću na nesebičnoj pomoći oko transliteracije i prijevoda Priulijeva citata.

koncipirani oltar. Dok se sve to ne obavi, obredi se na oltaru ne smiju slaviti. Zanimljive su, dakle, sljedeće činjenice: drveni oltar pod kojim je kamen - vrlo vjerojatno relikvija *ex contactu*, drvena škripanja i mramorni ili kameni sarkofag u kojem je svečevo tijelo. Gdje se do Priulijeva vremena nalazio taj kameni sarkofag i kojem vremenu je mogao pripadati, pitanja su čije odgovore ne možemo pronaći u vizitacijama.

Sljedeći opis interijera crkve i određenih intervencija koje su nastupile u datom prostoru nakon Priulija dokumentira zadarski nadbiskup Luka Stella u *Vizitaciji samostana sv. Krševana iz 1617*.⁴⁸ Stella zapisuje da se na glavnom oltaru nalazi svetohranište u formi tabernakula. Nakon glavnog oltara spominje oltar posvećen svecu zaštitniku crkve, a potom navodi oltar sv. Antuna, ne donoseći ništa o oltarima sv. Marka i sv. Andrije koji su se u starijim vizitacijama nalazili ispred oltara sv. Krševana. O nekadašnjem oltaru sv. Marka, državnog zaštitnika, svjedoči tek kasnogotička freska sa simbolom evanđelista Marka okruženim lisnatim ornamentom naslikana u južnome brodu.⁴⁹ Na mjestu oltara Marijina Uznesenja Stella spominje oltar Marijina Začeca. Potom navodi oltar sv. Ivana Krstitelja te nakon njega kapelu Presvetog Trojstva.⁵⁰ Dalje navodi oltar sv. Filipa i Jakova (kojeg su apostolski vizitatori nazivali samo oltarom sv. Jakova), a potom umjesto dotadašnjeg oltara sv. Križa Stella sada navodi oltar sv. Anastazije i sv. Agneze, da bi završio niz oltara u sjevernom bočnom brodu s oltarom sv. Benedikta uz kojeg navodi i njegove učenike - sv. Mavra i sv. Placida. Nakon toga ne spominje oltar posvećen Djevici kao što su to radili Valier i Priuli, nego pohod nastavlja u sakristiju u kojoj je još jedan (neimenovani) oltar.⁵¹

Dakle, iz opisa vizitacije nadbiskupa Stelle razvidno je da su zadnja dva oltara (sv. Marka i sv. Andrije) u južnom bočnom brodu

⁴⁸ AZDN-16/6, *Visitatio Jadrensi Metropolitanae ab.* Lucam Stellam, 1617., fol. 14.r.

⁴⁹ I. Petricioli, Umjetnička baština samostana sv. Krševana do 16. st., 197-219, 218.

⁵⁰ U opisu kapele Stella ističe da se u njoj na sjevernoj strani oltara nalazi i sarkofag u kojem je pohranjeno tijelo opata Barbanija. Određuje da se tijelo opata izvadi iz sarkofaga i pohrani u zemlju. AZDN-16/6, (bilj. 57).

⁵¹ U 17. st. u sjevernom brodu je napravljen mramorni oltar sv. Benedikta, a tijekom 18. st. u sjevernom brodu rade se mramorni oltari posvećeni Bogorodici i sv. Luciji. U južnom brodu u doba Bianchija bio je samo jedan oltar i to drveni, posvećen sv. Luju, ali taj je napravljen u 17. st. O ostalim oltarima kao što je oltar Presvetog Trojstva, sv. Antuna i sv. Križa koje je posvetio opat komendator Girolamo de Angelis 1679., Bianchi govori kao o bivšim ili nestalim instalacijama. C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, 305-306.

u razdoblju nakon Priulija negirana, možda upravo da bi se u začelnom dijelu broda zadobio čisti i pregledan prostor prikladan za štovanje oltara i relikvija sv. Krševana, unutar nove ograde svetišta.

SVEČEV OLTAR I NJEGOVE RELIKVIJE

Međutim, dokument koji svjedoči o rekonpoziciji tog oltara, odnosno dokument koji je sročен zbog podizanja novog, kamenog oltara i premještanja relikvija, a što se odvijalo od 6. do 8. listopada 1743. u konačnici donekle razjašnjava pitanje starog oltara i koncepcije svećeve kapele. Radi se o dokumentu bilježnika Antonija Guerrinija ovjerovljenog po nalogu don Alessandra Zuccarinija, priora samostana i njegova upravitelja don Cherubina po kojem se podiže novi mramorni oltar.⁵² Taj je, dakle, trebao zamijeniti kamener oltar napravljen po nalogu vizitatora Priulija, a kojeg je 1669. posvetio opat komendator Jovita Ziardi. Novi oltar podiže mletački altarisist Pietro Coste i u sklopu njega je bila nova pala s likovima Krševana i Zoila.⁵³ Guerrini već na početku kaže da se po tradiciji znalo kako je pod samom menzom bilo tijelo slavnog mučenika zajedno s *kamenom posvećenim tragovima njegove krvi*, te su zbog toga i pristupili službenoj rekogniciji istih. Već na ovom mjestu može se ustanoviti da su po Priulijevom nalogu redovnici dali inkorporirati mramorni/kamener sarkofag sa svećevim tijelom u oltar. U Guerrinijevom dokumentu izrijekom stoji da je prilikom podizanja kamener ploče postavljene povrh oltarne menze na vidjelo izbio sveti kamen.⁵⁴

Dakle, prije demoliranja i izvlačenja stvari na danje svjetlo, obavio se očevid sa svjetiljkama i tada su prisutni ugledali poveći

⁵² ...di erigere un nuovo altare di marmo nella capella della chiesa dalla parte di garbino ove esisteva l'antico, sempre intitolato di San Grisogono. DAZd-31, Bilježnici Zadra, Antonio Guerrini, 1722.-1746., b. II, svež. 15, fol. 19r-20v. Nazočan je bio i gradski upravitelj Pietro Fanfogna.

⁵³ C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, 305. Oltar je danas uništen, a njegov izgled može se uočiti na Ivekovićevoj fotografiji iz 1910. Bojan Goja, *Nova istraživanja i dopune o graditeljima mramornih oltara u Zadru*: Antonio Peschiera, Baldassare Garzotti, Pietro Coste i Girolamo Girardi, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 60 (2018.), 119-146, 129.

⁵⁴ *Levata la tavola di pietra posta sopra la mensa in cui stava rinchiusa la pietra sacra, e riposte in santuario le sacre reliquie, in quella n'esistevano, n'era dinanzi la mensa in modo d'antipendio o parapeto una pietra di marmo antico con un balcone, ò fenestrino nel mezzo riguardante dentro la mensa dell'Altare,...., che per detto fenestrino comunicano dà fedeli venerati.* DAZd-31, Bilježnici Zadra, Antonio Guerrini, b. II, svež. 15, fol. 19r.

mramorni kamen (relikviju) postavljen upravo ispod menze, prilikom čega su mu se konačno mogle ustanoviti dimenzije: dužina 3 stope, širina 1,5 stopa, a uočili su se i sasušeni tragovi krvi.⁵⁵ Na kamenu su se još u prvoj polovici 18. st. uz kapi krvi, mogli vidjeti i urezi (vjerojatno od sjekire?) kao i metalni tragovi po kojima je kamen odgovarao profilima otvora starijeg oltara preko kojeg su vjernici mogli štovati svečeve relikvije. Kamen relikvija *ex-contactu* smještena je u kriпти crkve po njezinoj rekonstrukciji, o čemu uskoro.

Kamen-relikvija, premda nije bio od skupocjenog, plemenitog materijala, dragocjen je za štovatelje sv. Krševana s obzirom da se na njemu čuvaju tragovi svečeve krvi, a ujedno uz pomoć ureza na kojima su metalni "tragovi" osvještavaju strašnu mučeničku smrt sveca. O toj sekundarnoj relikviji imamo informacije koje sežu u doba srednjeg vijeka: godine 1396. Krešo Nikole de Cressaua oporučno je ostavio jedan kalež težak šesnaest unci oltaru u crkvi sv. Krševana u kojem je kamen koji je poslužio kao panj za odsijecanje glave sv. Krševana, a u oporuci se ističe da je taj kamen u Zadar donio njegov otac.⁵⁶ To je ujedno najstariji podatak koji govori o svečevu oltaru u crkvi, a u kojem je kamen-relikvija. Prilikom restauracije početkom 20. st. u sklopu podnice uokolo oltara pronađena su i tri prstena, dva križića, nekoliko igli te zrnca od krunice, što bi upućivalo možda na zavjetne darove koje su vjernici prilagali u svečevoj kapeli.⁵⁷

Nakon opisa kamena, bilježnik Guerrini navodi po redu komade kostiju: jedan veći koji je izgleda pripadao ruci, još jednu veću kost i ulomak vilice (*gargato*) te neke druge dvije kosti. Manji komadići kosti, njih petnaest, bili su pomiješani sa zemljom i nerazpoznatljivi, te su na prvu pohranjeni u običnu kutiju zavezanu svilenom vrpcom i pečatiranom dvama pečatima (gradskog upravitelja i priorovim) te pohranjene u svetište, odnosno sakristiju ili kako Guerrini kaže - kapitularnu dvoranu.

⁵⁵ ...di scoprire una pietra grossa di marmo, post' appunto sotto la tavola, o sia mensa, cospersa di gocce di sangue... Levata e staccata dunque essa pietra, si ritrovò la sudetta pietra di marmo spruzzata di sangue, con più tagli, appariscono fatti di ferro, et à piedi di quella alquante ossa, che la seguitavano, ... manifesto di quella di santo martire. ...spruzzata da gocce di sangue, con tagli appariscono fatti da ferro, qual pietra corrispondeva al foro, ch' esisteva nel parapeto o sia antependio dell'Altar vecchio, come di sopra, che veniva egualmente venerata dalla divozione de jedeli. DAZd-31, Bilježnici Zadra, Antonio Guerrini, b. II, svež. 15, fol. 20v.

⁵⁶ ...altare vbi est lapis in quo fuit amputatum capud Beato Grisogono in Ecclesia Sancti Grisogoni de Iadra esistenti quem lapidem apportavit pater ipsius testatoris in Iadre. M. Kovačević, *Umjetnička obrada plemenitih materijala u 14. st. u Zadru, 711-712*, bilj. 487. na 952.

⁵⁷ Č. M. Iveković, *Gradjevni dnevnik*, br. I., 1911., 64.

Kada je, dakle, tijekom drugoga desetljeća 20. st prilikom zaštitnih konzervatorskih radova koje je provodio Ć. M. Iveković demolirao cijeli južni brod crkve i kako kaže: prilikom kopanja zida i *razvaljivanja prema istoku, naišao povrh luknje u kojoj su se nalazile moći sv. Krševana i kamen gdje su mu odsjekli glavu, nekih 60 cm povrh na 2 kamena sa stupićima, a malo kasnije opet jedan kamen (mramor) sa oštećenim stupićima i lukovima.*⁵⁸ Može li se u ovome iščitati lokacija kamena-relikvije? Bianchi, naime tvrdi da je u njegovu vrijeme "ploča" bila zakačena na sam zid, u blizini oltara sv. Krševana i pod ključem te se štovala u svečane dane.⁵⁹ Nakon restauratorskih zahvata kamenu-relikviji se izgubio trag.

Iz svega gore izloženog jasno je da su se relikvije akvilejskog mučenika nalazile u konstrukciji oltara posvećenog njemu te bi se cijeli taj prostor začelja južne apside mogao nazvati svečevom kapelom (sl. 8). U prilog tome ide i oslik koji prati molitveni ambijent. Tako je kalota južne apside crkve sv. Krševana imala (i još uvijek se vide tragovi) oslik u *secco* tehnici kasno gotičkih karakteristika (na prethodnoj, starijoj oslikanoj podlozi) s prikazom sv. Krševana viteza sa štitom do nogu.⁶⁰ Na obje strane bili su prikazi zadarskih zaštitnika: sv. Stošija s palmom u ruci te svetac u svećeničkoj odjeći za kojeg I. Petricioli pretpostavlja da se radi o sv. Donatu, dok E. Hilje uvjerljivo smatra da se radi o sv. Zoilu.⁶¹ I. Tanzlingher-Zanotti navodi da je oltar u dnu južnog bočnog broda imao drevnu sliku sv. Zoila te se na njemu svakodnevno slavila misa.⁶² Ta slika je u drugoj polovici 18. st. zamijenjena novom slikom sv. Zoila koji iz mora izvlači sv. Krševana.⁶³

Prilikom radova koje je provodio Ć. M. Iveković ustanovili su se tragovi fresko oslika na unutarnjoj strani zida južnog broda, s desne strane vrata. Sačuvani detalj očito veće cjeline ukazivao je na figuru konja, a time možda i na ikonografsku temu vezanu uza zadarskoga sveca zaštitnika odnosno životopis Krševana koja obo-

⁵⁸ Ć. M. Iveković, *Gradjevni dnevnik*, 31.

⁵⁹ C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, 306.

⁶⁰ I. Petricioli, *Umjetnička baština samostana sv. Krševana do 16. st.*, 217.

⁶¹ Zidnu sliku s tri sveca, koja je nedavno restaurirana, E. Hilje dovodi u vezu sa slikarom Ivanom Petrovim iz Milana. Emil Hilje, *Zidne slike u južnoj apsidi crkve sv. Krševana - prijedlog za Ivana Petrova iz Milana*, *Ars Adriatica* 7 (2017.), 99-112.

⁶² HR-AZDN-16/6, O relikviji sv. Zoila, 22. srpnja 1714. godine.

⁶³ Kruno Prijatelj, *Barokne umjetnine u crkvi sv. Krševana, Prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru u povodu 1000. obljetnice samostana svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru* (ur. Ivo Petricioli), Zadar, 1990., 221-230, 227-229.

Slika 8. Pogled na južnu bočnu apsidu crkve sv. Krševana (foto: Ana Mišković).

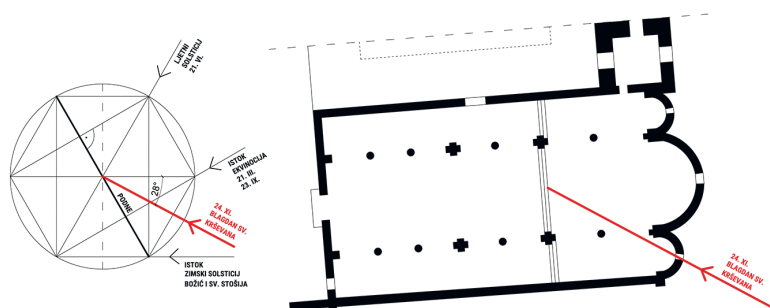
gačuje i kompletira prostor uokolo svečeve kapele.⁶⁴ Na neki način bi taj dio crkve bio pandan začelju sjevernog bočnog broda jer su se na unutarnjoj strani tog prostora nalazile freske s prikazima iz Kristova života.⁶⁵

Ujedno je začelni dio južnog broda crkve ili prostor kapele sv. Krševana bio osvjetljen jednim prozorom (sl. 9) malo odmaknutim od same osi tjemena apsida te zakošenih stranica geografski orijentiranih prema jugu što bi ukazivalo na možebitnu podudarnost sunčeva osvjetljenja s nekim obredom vezanim uz datum proslave sv. Krševana. Datumi vezani uz proslavu Krševana su 14. svibnja sukladno dokumentu iz 1190. (*eiusem sancti Crisogoni patroni*

⁶⁴ Č. M. Iveković, *Gradjevni dnevnik*, 31, 61. Freska s prikazom konja i motivi dviju glava koje su se nalazile s lijeve strane vrata južnog broda fotografirane su, dane na uvid glavnom konzervatoru Giovanniju Smiriću i potom skinute da bi se pohranile u muzej.

⁶⁵ I. Petricoli, *Umjetnička baština samostana sv. Krševana do 16. st.*, 206-207.

Slika 9. Prozor zakošenih špaleta na južnom bočnoj apside. (foto: Ana Mišković)

Slika 10. Shema kretanja Sunca na zadarskom području i projekcija orodora sunčeve zrake kroz prozor južne bočne apside crkve sv. Krševana na blagdan sv. Krševana (izvor: Mladen Pejaković, Omjeri i znakovi, 60., grafičko uređenje: Nera Nejašmić Kozina, PIN).

nostris pie translationis festum),⁶⁶ dok su u kalendaru Sv. Marije (iz o. 1290.) i kalendaru Sv. Krševana (o. 1292.) Krševanovi datumi bili 19. svibnja - *Translatio sancti Grisogoni* (shvaćeni kao proslava prijenosa relikvija iz Akvileje). Svakako je važan dan bio 24. studenog - *dies natalis Sancti Grisogoni*, a obje su proslave (prijenosa i mučeništva) od davnina bili na visokom stupnju liturgijskih slavlja.⁶⁷

⁶⁶ T. Vedriš kada citira CD 2, 244 (doc. 229). Trpimir Vedriš, *Sancto Grisogono quo gaudet Iadra patrono: The Dedicatory Inscription of St Chrysogonus and the Tradition of Martyr's translati*, 339-352, 347.

⁶⁷ Marijan Grgić, Dva nepoznata svetomarijanska rukopisa u Budimpešti, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 13-14 (1967.), 133. U katedralnom liturgijskom kalendaru dan 24. studenog imao je oznaku *duplex minus*, a slavio se osminom. Marijan Grgić, *Kalendar Zadarske stolne crkve iz 15. st.*, *Radovi Instituta JAZU*

Doista, ukoliko se prihvati shema kretanja Sunca na zadarskom području, kojeg je u analitičnoj studiji o kretanju sunčevih zraka na određene datume zadarskog liturgijskog kalendara napravio M. Pejaković (sl. 10),⁶⁸ tada je mali prozor u južnoj apsidi romaničke crkve sv. Krševana zakošen u osi sunčeve zrake koja 24. studenog u 12 sati pada u prostor same kapele! Uz taj neobičan prozor, a u sklopu ambijenta kapele nalaze se još dva, samo na južnom bočnom zidu u osi gabarita kapele. Oba su polukružnog nadvoja i nalaze se podno slijepih lukova koji počivaju na tordiranim polustupovima (sl. 11). Prvi gledano od začelja apsida, unutar druge arkature je većeg otvora, a do njega, unutar trećeg luka, je manjeg i sasvim je razvidno da osvjetljavaju prostor kapele, prostor u kojem se štiju svečeve relikvije. Međutim, podno prve arkature, dosta nisko i na razini promatrača, nalazi se manji kvadratni otvor, zatvoren finom željeznom rešetkom koja je, po Ivekoviću, u 18. st. zamijenila pret hodnu. Taj otvor, nazovimo ga tako jer nije riječ o klasičnom prozoru, pruža uvid u određeni kanal u funkciji svojevrzne svjetlosne prohodnosti i zračne ventilacije usmjerene prema prostoru pod nivoom same kapele, prema svojevrсноj kripti.

Slika 11. Dio južnog bočnog zida s prozorima i otvorom koji vodi prema kripti (foto: Ana Mišković).

u *Zadru* 20 (1973.), 119-174, 148. M. Granić, O kultu sv. Krševana zadarskog zaštitnika, 44-47.

⁶⁸ Mladen Pejaković, *Omjeri i znakovi. Ogleđi iz starije hrvatske umjetnosti*, Matica Hrvatska, Dubrovnik, 1996., 60.

KRIPTA KAPELE SV. KRŠEVANA

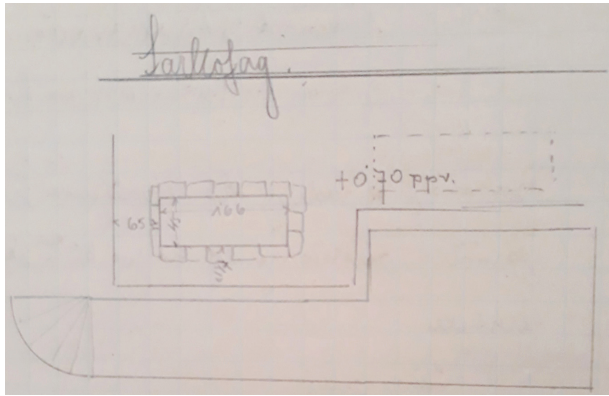
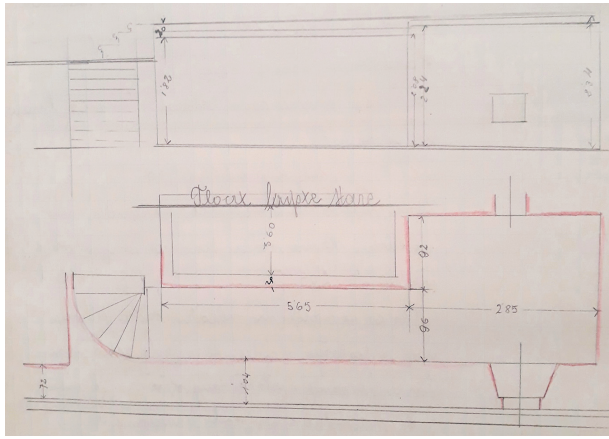
Ćiril Metod Iveković zahvalnim restauracijama kojima je spasio crkvu od dodatnih oštećenja (i vjerojatno cijeli južni bočni zid od urušavanja) ostavlja ključne podatke o izgledu prvobitne, izvorne kripte crkve sv. Krševana.⁶⁹ Radi se zapravo o substrukciji u vidu omanjeg ambijenta koji se nalazi podno razine svetišta u južnom bočnom brodu, a on se proteže cijelom njegovom dužinom (sl. 12, 12.a.). No, sudeći po Brunelliju taj je prostor postao dostupan već prilikom restauracija 1888. godine.⁷⁰ Po njemu je taj *hipogej* bio dugačak 2 m, širok 1,70 m i visok 2.40 m (sl. 13). S desne strane se mogao vidjeti prozor na razini ulice, a s lijeve strane komora u kojoj je bio prazan sarkofag, o kojem je ipak Iveković ostavio preciznije podatke. Brunelli, pak, pretpostavlja da se radi o kripti prvotne crkve, one ranosrednjovjekovne.

Prilikom restauracija, Iveković nadalje primjećuje ziđe starijeg postanka i pripisuje prvobitnom cenobiju sv. Antuna Opata, iako je malo vjerojatno da se crkva doista tamo nalazila. Međutim, u istome prostoru on pouzdano nalazi tragove rimskih zidova, ali i brojne izvore vode, čak i jedan bunar u dnu začelja, zbog čega je kripta bila konstantno naplavljivanja. U podnici kripte Iveković spominje hidrofobnu žbuku. Naviranje vode ujedno je bio i razlog drastičnog restauratorskog zahvata prilikom kojeg je konzervator izbetonirao podnicu te podigao betonski svod, srušivši naravno prethodni, stariji. Međutim, on je kriptu dodatno proširio u odnosu na stariji prostor koji je bio sužen u prednjem dijelu, te je današnja kripta široka kao i brod crkve povrh nje (sl. 14). Dakle, starija kripta je u prednjem dijelu bila u formi određenog hodnika ili pristupa koji je vodio do začelnog proširenog dijela ili odaje, u doba Ivekovića zatrpanog zemljom, a u sklopu kojeg se nalazio dodatni manji ambijent, konfesija ili grobnica sa sarkofagom. Sarkofag je bio smješten u zasebnom ambijentu, izgleda nekoj konfesiji, iza zida koji ga je dijelio od pristupne prostorije.⁷¹ Prema njoj se otvarao u vidu malog, kvadratnog otvora, a taj je bio u osi s gore spomenutim otvorom za ventilaciju u južnom zidu, kako svjedoči Ivekovićev nacrt. Da bi započeli sa "sanacijom" kripte, Iveković je naložio rušenje zida i izvlačenje sarkofaga van iz kripte, za što je bilo, kako zapisuje, potrebno deset

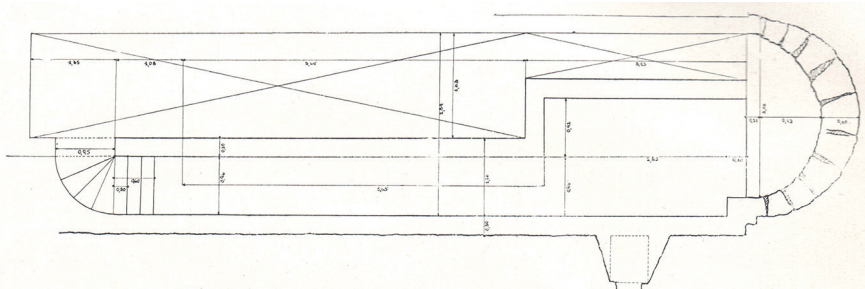
⁶⁹ Ćiril Metod Iveković, *Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru. Hrvatska zadužbina iz X. stoljeća*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1931.

⁷⁰ V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, 212.

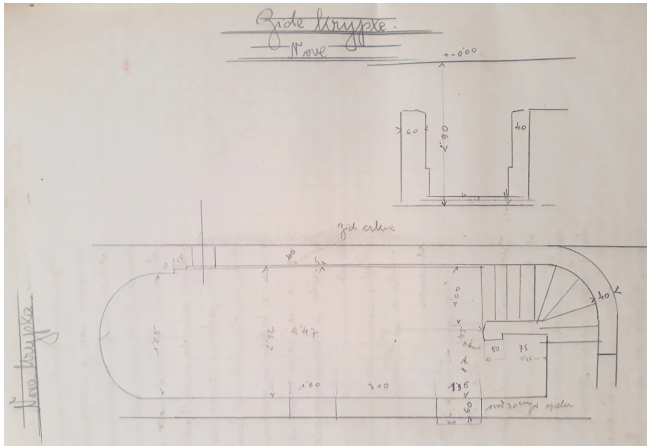
⁷¹ Prilikom rušenja zida kripte radi njenog širenja, naišao se na još jedan grob u razini poda. Ć. M. Iveković, *Gradjevni dnevnik*, 34-38.

Slika 12./12.a Crtež stare kripke crkve sv. Krševana s tlocrtom, presjekom i pozicijom sarkofaga (izvor: Ćiril Metod Iveković, Gradjevni dnevnik; Ćiril Metod Iveković, Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru, VIII., sl. 23.).

Slika 13. Dimenzije stare kripke sv. Krševana (izvor: Ćiril Metod Iveković, Gradjevni dnevnik).

Slika 14. Tlocrt nove kripe (izvor: Ćiril Metod Iveković, Gradjevni dnevnik).

radnika (sl. 15). Pritom su ustanovili da je poklopac razbijen i da je raka prazna. No, ujedno je ustanovljeno da se radi o kamenom kovčegu od vapnenca s ravnim poklopcem na kojem je u plitkom reljefu isklesan latinski križ.

Sarkofag obradom pripada klasičnom tipu cemeterijalne opreme, a ujedno je jedan od malobrojnih ulomaka koje je crkva baštilnila iz doba kasne antike (sl. 16). U tu grupu još spadaju nadgrobna ploča Aurelije Gorgone (danas nažalost zagubljena), stupić prozorskog otvora koji je u depou crkve, mramorni ulomak ploče sa školjkom i ulomak stupića koji su kao spolije uzidani s unutrašnje strane lunete glavnog portala.⁷² Ulomci mogu biti dio izvorne opreme svetišta što bi ukazivalo na njegovo rano porijeklo (?) ili su možda dopremljeni iz susjedne ranokršćanske bazilike sv. Tome.

No, malo je reći da je koincidencija ranokršćanskog sarkofaga s datacijom dolaska Krševanovih relikvija u Zadar neobična. Je li on od početaka bio u sklopu crkve ili samostana i da li je on primarno mjesto počinka akvilejskog mučenika, dok ga nisu premjestili u neki drugi, recimo kameni/mramorni, ili, pak, kao što je inače slučaj s umnožavanjem relikvija i u drveni recipijent? Doista, teško

⁷² V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, 144-145; Ana Mišković, *Liturgijski ambijenti i instalacije ranokršćanskog razdoblja na zadarskom području*, II, Katalog (doktorska disertacija), Zagreb, 2012., (47) 2, 72. (s proširenom bibliografijom); Ivan Josipović - I. Tomas, *The Abbey of St. Chrysogonus in Zadar - between Early Christian sculpture and the Romanesque architecture*, *Hortus artium medievalium* 23/1 (2017.), 299-308, 300-301.

Slika 15. Stanje za vrijeme obnove kripe prilikom Ivekovićevih istraživanja (izvor: Ćiril Metod Iveković, *Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru*, IX., sl. 28.).

Slika 16. Ranokršćanski sarkofag iz nekadašnje konfesije u kripti crkve sv. Krševana u Zadru (foto: Ana Mišković).

da bi bio na tako važnom kulturnom mjestu u relaciji s kapelom sv. Krševana i njegovim oltarom u dnu južnog bočnog broda ukoliko nema uže veze s relikvijama zadarskog sveca zaštitnika. No, izneseno i dalje ostaje na razini teze dok se ne pronađu čvršći argumenti koji bi je poduprijeli.

Uz navedeno postoji još jedna crtica koja govori o životu kulta i obreda vezanih uz Krševana, ako ne ranije, a onda sigurno u doba nakon Tridenta, a radi se o relikviji - škrinji koja je na sebi imala prizore iz života sv. Krševana i sv. Zoila.

ŠKRINJA S PRIZORIMA IZ ŽIVOTA SV. KRŠEVANA

Samo nekoliko desetljeća nakon Stellina pohoda crkve i samostana sv. Krševana, zadarski arhiđakon Valerio de Ponte (1603.-1679.) prvi donosi opis relikvijara - arke sv. Krševana u dokumentu *Historia ecclesiae Jadrensis* kojeg transkribira i prevodi na talijanski Vitaliano Brunelli.⁷³ Prema zapisu saznajemo da je škrinja oblika kovčega bila drvena, oslikana izvana i iznutra scenama života i mučeništva sveca, što bi po njemu ukazivalo da se tijelo doista čuva u škrinji koju ne doživljava baš malom. Škrinja se na svečev blagdan iznosila (nije poznato odakle ?) i izlagala na štovanje.

Potom, gotovo istovremeno Lorenzo Fondra (1644.-1709.) prilikom opisa kulta i povijesti sv. Krševana navodi relikvijare koji se čuvaju u katedrali, ali i škrinju oslikanu izvana i iznutra u kojoj je bilo položen svetac, te kamen relikviju na kojem je dekapitiran.⁷⁴

Škrinju sv. Krševana spominje I. Tanzlingher-Zanotti te Bianchi koji u biti preuzima podatke od Tanzlinghera-Zanottija. Taj uvaženi zadarski kanonik je za nadbiskupa Zmajevića radio istragu o kultu i porijeklu sv. Zoila, što je već prethodno u raspravi spomenuto. Svoje posljednje izvješće je datirao 10. listopada 1714.⁷⁵ U nje-

⁷³ *Et quamvis apud Jadrenses hoc factum modo sit valde ambiguum, nec ullibi in ecclesia s. Chrysogoni indigitetur locus, ubi idem s. Corpus quiescat, attamen crederem, tempore eius restitutionis monachos eiusdem monasterii illud in aliquo ecclesiae loco occultasse, ne in posterum eo privari periclitarentur; cui opinioni fovet arca lignea intus forisque picturis exornata, experimentibus vitam ac martyrum eiusdem sancti, in qua asserunt conditum olim fuisse corpus s. Chrysogoni, quae in eius solemnitate exponitur. Nam verosimile est, hanc sacri corporis translationem hinc inde non sine ea capsula factam esse, quae, cum parva non esset, haud facile cum ispo corpore occultari poterat, quo in minori arcella repositum occultationi facilius aptari potuit. Odnosno, kako prevodi Brunelli: La qual opinione favorisce l'arca o cassa di legno, dentro e fuori di pitture abbellita, esprimenti la vita e il martirio del medesimo santo, nella quale affermano esser già stato posto il corpo del medesimo santo, la quale nella di lui solennità viene esposta. Giacchè è verosimile che questa translazione del sacro corpo, quindi e indi non sia stata fatta senza codesta cassa, la quale non essendo picciola, difficilmente coll'istesso corpo si poteva occultare, il quale in più picciola bara riposto, più facilmente potè adattarsi al nascondiglio. V. Brunelli, *Historia Ecclesiae Jadrensis* auctore Valerio de Ponte arcidiacono, 226-229.*

⁷⁴ *Il fatto poi evidente lo dimostra, mentre più a Venezia, né in detta chiesa né altrove si ritrova, ed a Zara si venerano nel santuario del duomo in reliquiarii d'oro e d'argento un suo braccio e tutti due i piedi, con altre ossa e frammenti, come anco si conserva l'arca ove stava riposto, ornata dentro e fuori di riguardevoli pitture, il marmo sopra il quale gli fu troncata la testa, ancora cosperso del suo sangue, ed il pomo della sua spada. Lorenzo Fondra, *Istoria della insigne reliquia di San Simeone profeta che si venera in Zara. Coi tipi dei fratelli Battara, Zara, 1833., 21.**

⁷⁵ Z. Dundović, *O obnovi kulta sv. Zoila u Zadru u XVIII. stoljeću*, 1019.

mu kaže: *Arca S. Chrysogoni cum figuris ac inscriptionis S. Zoili. In eadem questa predictor Monacos extat Arca lignea vetustissima, interiorius picta, auroque delinita, in qua olim asservabas Reliquie S. Mart. Chrysogoni, figuris pluvisque seu imaginibus Sanctor Zoili et Chrysogoni, cum inscriptionibus nominum eorundem Sanctor, representati-bus inventionem predicti S. Martyris quo Zoilus Sanctus in actu dicta inventionis, sacris indultus vestis, cum inscriptionibus superpositis. Sanctus Zolis. Sanctus Zoilus. qua Arca exponit venerationi populi indulis omnis in dicta ecclesia die 24. Novembris, et ibi apud eodem Monacos usque ad presens custodit.* Za Tanzligher-Zanottija relikvijar - škrinja je prastara, ali od pozlaćena drveta te je bila obogaćena likom i natpisom sv. Zoila. On je možda posljednji pisac za čijeg vremena se škrinja još uvijek čuvala. Naime, znakovito je da se ona ne spominje u Guerrinijovoj dokumentaciji iz 1743. te je za pretpostaviti da je u međuvremenu nestala.⁷⁶ Tek je u drugoj polovici 19. st. spominje Bianchi, no, kako je već naglašeno, čini se da on ipak samo prepisuje navode iz Tanzlighera-Zanottija. Bianchi je međutim navodi u kontekstu vremena i graditeljskih aktivnosti zadarskoga priora Madija zapisanog u pergameni iz 986. godine, a locira je na menzi glavnog oltara:⁷⁷ Taj navod autor donosi u najranijoj povijesti crkve, a uz nju povezuje i spomenutu zastavu s likom sv. Krševana za koju je poznato i utvrđeno da se nosila u procesiji.

Nadalje, isti autor donosi podatke o "skrivanju" dotične škrinje u doba ratnih opasnosti tijekom 11. st. kada je ona skupa s ostalim dragocjenostima bila pohranjena ispod glavnog oltara, da bi je 1056. i to uz pomoć nekog zapisa pronašli ispod narušenog istog oltara zadarski biskup Andrija i zadarski gradski oci. Po Bianchiju su u njoj bile svečeve kosti, učinjena je svečana potvrda relikvija i potom je napravljen provizorni drveni oltar na koji je postavljena i dana vjericima na štovanje.⁷⁸ Ujedno objašnjava da je za vrijeme podizanja romaničke bazilike sama škrinja bila postavljena u crkvu

⁷⁶ Samostan je ukinut 1807. i od tada započinje otuđivanje njegovih umjetnina. U popisu inventara crkve s početka 19. st. kada cijeli kompleks pada u ruke Francuske monarhije ona se ne spominje, ali treba imati na umu da popis nastaje nakon određenog razdoblja pustošenja crkve. DAZd, Spisi ekonoma Generalnog providurstva 1806-1810, god. 1809, Filza XI, svezanj 11 - ukinute crkve.

⁷⁷ *Sulla mensa vi collocò l'arca, contenente le reliquie di San Grisogono, la quale internamente era dipinta a figure rappresentanti la vita e il martirio del santo, d'oro purissimo, riccamente lavorate, e candelabri, e lampade d'argento dintorno v'appose in religioso adornamento. Abbiamo memorie, le quali ci dicono, ch'essa venisse portata in processione per tutta la città ogni anno nella festa del santo, ed ancora nelle pubbliche calamità.* C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, 298.

⁷⁸ C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, 299.

sv. Rufine, v. m., koja se nalazila u blizini starog kaštela, a čiji tragovi do danas nisu pronađeni. Bianchi se tada možda služio podacima iz De Ponte, međutim, njegovi se ponešto razlikuju: biskup Andrija i prior Grubiša anksiozno su tražili tijelo samoga sveca i konačno ga pronašli podno vlastitog mu oltara.⁷⁹ Izneseni navodi o škrinji u kontekstu ranoromaničkih vremenskih okvira s obzirom da su pisani u stilu legendi bez ikakvih navođenja izvora i dokumenata teško su prihvatljivi za vjerodostojne činjenice.

Konačno, V. Brunelli spominje škrinju, ali je smatra uništenom.⁸⁰ On također opisuje njezinu povijest u čemu se služi podacima od Anonima Filippija od vremena kada je *navodno* imala zlatnu oplatu i bila postavljena pod baldahinom oltara (ne kaže kojeg, ali vjerojatno kao i Bianchi misli glavnog oltara), do njezina uništenja. Smatra da je škrinja bila vidljiva u 18. st., kada je ostala bez zlatne oplata i bila ispražnjena, ali zapisuje da je bila popraćena oslikom s prizorima iz svečeva života. Ono što je možda najposebnije u vezi svečeva kulta ipak navodi samo Bianchi, a to je podatak da se nosila u procesiji cijelim gradom svaki put na svečev blagdan te na određene javne opasnosti.

Dakle, s obzirom na podatke zadarskih kroničara uvjerljivo se može pretpostaviti da je škrinja s ikonografskim scenama vezanima uz kult akvilejskih svetaca doista postojala unutar samostana i da je bila štovana pogotovo tijekom post-tridentuskog razdoblja, no u mlađim vremenima je oštećena ili otuđena. Da se podsjetimo: u dokumentu bilježnika Guerrinija ona se ne spominje kao ni u inventaru crkve sastavljenom nakon 1807.

Naposlijetku možemo podvući crtu i postaviti sljedeće pitanje: na koliko je sve mjesta bio ili mogao biti pohranjen čuveni akvilejski mučenik, zadarski svetac zaštitnik u sklopu crkve sv. Krševana? Da li je u početku bio položen u ranokršćanskom kamenom sarkofagu koji se nastavio štovati kao primarno mjesto počinka u zasebnom ambijentu u sklopu kriptе crkve sv. Krševana? Svakako se početkom 17. st. u vrijeme Priulijeva pohoda čuvao u mramornom sarkofagu, no kada je napravljen taj sarkofag nije poznato. Prethodni apostolski vizitator Valier također navodi da se u sklopu oltara čuva Krševanovo tijelo, no je li ono bilo smješteno u običnoj drvenoj škrinji (možda čak i oslikanoj/pozlaćenoj) ili pak u mramornom kovčegu nemoguće je ustvrditi. Kakva god da je bila, škrinja je za

⁷⁹ ...*tandem in ecclesia et sub altare ispius martiris illud inuenit*. Vitaliano Brunelli, *Storia della città di Zara*, 227.

⁸⁰ V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, 213, bilj. 20-23.

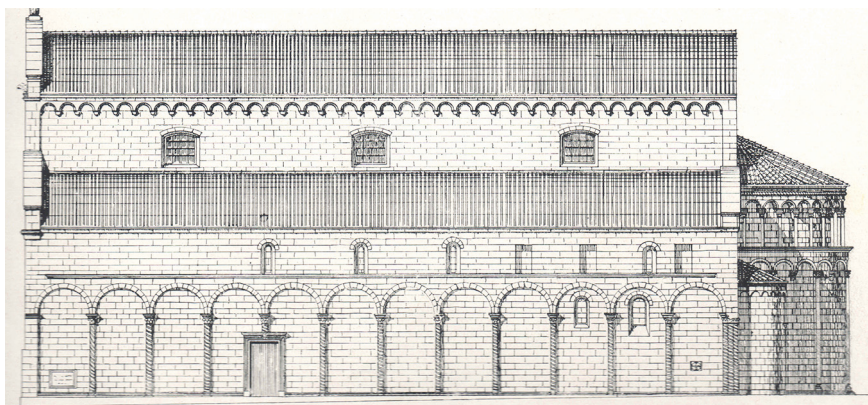
Valiera ujedno bila i menza drvenog oltara. De Ponte svakako smatra da se tijelo sveca svojevremeno, ali kada točno, čuvalo u drvenoj oslikanoj škrinji koja je, pak, po Tanzlingheru-Zanottiju bila pozlaćena i oslikana, a posebno se častila na svečev blagdan. Od svih spomenutih raka, jedino je još uvijek sačuvana ona najstarija ranokršćanska s motivom latinskog križa na poklopcu, a nalazi se u kriпти kapele sv. Krševana.

ZAKLJUČAK

Iz svega izloženoga može se ipak pouzdano zaključiti da se u dnu južnog bočnog broda crkve sv. Krševana nalazio oltar sv. Krševana, sa slikama (starijom gotičkom i mlađom, baroknom) na kojima su bili uprizoreni spomenuti svetac i sv. Zoilo (sl. 17). U sklopu oltarne instalacije, u konfesiji bila je (i još uvijek se tamo nalazi!) relikvija kamene ploče na kojoj je svetac pogubljen. U vrijeme Valierova pohoda na oltaru sv. Krševana nalazi se antependij od pozlaćene kože. U doba nakon Priulija, po njegovu nalogu napravljen oltar

Slika 17. Unutrašnjost crkve prije 1910. (izvor: Ćiril Metod Iveković, *Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru*, XIII., sl. 44.).

Slika 18. Crtež južnog bočnog zida crkve sv. Krševana (izvor: Ćiril Metod Iveković, Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru, XVII., sl. 52.).

inkorporira mramorni sarkofag sa svečevim tijelom na kojem se vršio obred. Stipes oltara bio je rastvoren rešetkom koja je omogućavala vjernicima uvid u svečeve relikvije. Kapela je bila osvijetljena malim, uskim prozorom u apsi-di napravljenim odmaknutim od osi tjemena apside, vjerojatno sukladno osvjetljenju koje pada na dan proslave sveca zaštitnika, 24. studenog. Uz njega, kape-lu su osvijetljavala i dva veća prozora na strani južnog bočnog broda. Podno nivoa kapele bila je kripta u kojoj se nalazio još jedan kameni, ranokršćanski sarkofag, zatvoren zidom, ali rastvo-ren malim kvadratnim otvorom prema odaji odnosno vjernici-ma. Kripta je primala zračnu i relativno slabu svjetlosnu venti-laciju preko otvora također u juž-nom bočnom zidu pod kojim su Ivekovićevim istraživanjima pro-nađene i stepenice koje su vodi-le (u nekom razdoblju, nepoznato kojem?) s ulice u nivo kripte ili u

Slika 19. Pogled na začelje katedrale sv. Anastazije u Zadru (foto: A. Mišković).

prostor koji prethodi kripti (sl. 18). Ovako koncipirana kapela slična je u određenoj mjeri kapeli sv. Anastazije u stolnoj crkvi, samo što se za razliku od nje Krševanova kapela nalazi na južnoj strani crkve, ali opet uz gradsku ulicu (sl. 19). Po tom liturgijskom ambijentu u kojem se čuvaju relikvije titulara sakralnog zdanja, crkva sv. Krševana ima, uz neke već do sada prepoznate, još jednu dodirnu točku s najvažnijom crkvom u gradu.

ABOUT THE CHURCH OF ST. CHRYSOGONUS (KRŠEVAN)
IN ZADAR AND THE CHAPEL OF ITS PATRON SAINT

Summary

The monumental Romanesque basilica of St. Chrysogonus (Krševan) in Zadar is divided into three naves, of which the rear of the southern nave was assigned to the cult of the Aquileian martyr St. Krševan. This is supported by the architectural form of the rear: the two-story structure and the well-planned lighting of the space itself. Thus, under the level of the sanctuary, which reached to the second pair of columns, a smaller crypt was formed with a long and narrow access corridor to the room where, until the beginning of the 20th century, there was a confessional with an early Christian sarcophagus. The sarcophagus was visible through the opening cut in the middle of the dividing wall of the confessional, and it can be assumed that it had a certain connection with the cult of the martyr of Aquileia, the patron saint of Zadar. Above the confessional, in the part of the sanctuary of the southern side nave, there was the saint's altar. The apostolic visitor Valier testifies that the saint's body was in the altar, and this is confirmed by Priuli, who mentions the wooden chest, the marble sarcophagus in which the body was placed, and the ex-contactu relic stone on which the saint was executed. During the early modern century, the church housed a chest with narrative scenes from the lives of saints. The entire environment, that is, the chapel built on the south side of the main apse, is dedicated to St. Krševan was lit by one smaller window in the apse and two simple monophores on the south nave, which architecturally emphasizes the importance of the space.

Key words: Chrysogonus (Krševan), Benedictines, relic, stone, altar, sarcophagus